

UDC | УДК : 343.241

Анотація: Стаття присвячена з'ясуванню того, як дві основні категорії кримінального права – злочин та покарання – відображені у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод в інтерпретації Європейського суду з прав людини, та як врахувати ці підходи на національному рівні. У статті розглядається автономна концепція ЄСПЛ щодо визначення поняття «кримінальне правопорушення» та «покарання». На основі аналізу практики ЄСПЛ з застосування ст. 2, 3, 4, 6, 7, ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції автор робить висновок, що стандарти прав людини, передбачені Конвенцією в інтерпретації ЄСПЛ, слугують своєрідними межами сфери розсуду держави щодо визначення переліку кримінально-караних діянь та видів і розмірів покарань, які можуть призначатися за їх вчинення.

Ключові слова: кримінальне правопорушення; злочин; покарання; практика Європейського суду з прав людини; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

THE CRIME AND PUNISHMENT IN THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS

KHYLIUK, S.

*PhD, Associate Professor,
Ivan Franko National University of Lviv*

Abstract

This article examines the European Court's of Human Rights approach to the understanding of two basic concepts of substantive criminal law – crime and punishment. Also the author pays attention to the problem of Ukrainian criminal legislation and judicial practice compliance with European standards of human rights concerning the crime and penalty issues.

Firstly, the author analyzes the autonomous conceptions of “criminal offence” and “punishment” in the European Court's of Human Rights case-law on Art. 6, 7 of the Convention and makes the conclusion that Ukrainian legislator should take these legal provisions into consideration while reforming the criminal justice system.

Secondly, the article deals with the state margin of appreciation on deciding what human behaviour constitutes a crime and what penal sanctions should be imposed for crime commitment according to the European Court's of Human Rights case-law.

«ЗЛОЧИН І КАРА» У КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД

С. В. ХИЛЮК

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології,
Львівський національний університет ім. Івана Франка*

✉ зв'язок з автором: через Редакцію

І. Вступ. Актуальність дослідження задекларованої теми обумовлена рядом обставин. У першу чергу тим, що кримінальне право дає юридичну можливість для найбільш грубого, іноді непоправного втручання в життя людини, відтак суспільство та держава повинні докласти максимум зусиль, щоб при цьому не порушувалися права людини, а особливо їх мінімальні стандарти, передбачені Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод (надалі Конвенцією). Першим кроком у цьому напрямку має стати з'ясування того, як дві основні категорії кримінального права – злочин та покарання – відображені у праві Конвенції. Другим чинником, який обумовлює актуальність цієї статті слугує те, що при поєднанні з текстом Конвенції складається хибне враження, що вона не містить положень, які стосуються матеріального кримінального права, що в свою чергу призводить до ігнорування правових позицій Європейського суду з прав людини (надалі ЄСПЛ) щодо вирішення важливих кримінально-правових питань як теоретиками, так і практикаками.

Тому метою цієї роботи є показати, по-перше, які стандарти прав людини у сфері вирішення питань про злочин та покарання, передбачає Конвенція в інтерпретації ЄСПЛ, по-друге, як їх врахувати у законодавстві та правозастосовній практиці в нашій державі.

В Україні дослідження кримінально-правових питань у практиці ЄСПЛ на дисертаційному рівні здійснювали Ю. Б. Хім'як

Thirdly, the article provides readers with the answer for the following question: whether such types of penalties as lifetime imprisonment, confiscation, community service, correctional labor as set forth in the Criminal Code of Ukraine are in compliance with standards established by the Convention for Protection on Human Rights and Fundamental Freedoms. In the light of legal positions of the European Court of human rights established in recent decisions life imprisonment provided by the Criminal Code of Ukraine is considered irreducible, therefore its appointment and application violates guarantees set forth by Art. 3 the Convention for Protection on Human Rights and Fundamental Freedoms such as prohibition of inhuman or degrading treatment or punishment. Based on the European Court of human rights case-law of application of Art. 1 Protocol № 1 of the Convention for Protection on Human Rights and Fundamental Freedoms the author comes to the conclusions that imposition of confiscation by national courts of Ukraine often fails proportionality test. This leads to the violation of human right to the peaceful enjoyment of his/her possessions. Taking into consideration the European Court's of human rights approach to understanding of the concept of forced and compulsory labour the author states that such types of punishment as community service and correctional labor provided by the Criminal Code of Ukraine are in a line with guarantees set forth in Art. 4 of the Convention for Protection on Human Rights and Fundamental Freedoms.

To sum up the author stresses that despite the fact that every Member-State of the Council of Europe is free to establish by national legislation its own systems of crimes and penal sanctions, they should correspond to the standards of human rights provided by the Convention for Protection on Human Rights and Fundamental Freedoms.

Keywords: criminal offence; punishment; crime; European Court of human rights case-law; Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

[60, 112] та О. О. Сорока [57], проте названі вчені в цілому проблему злочину та покарання увагою обминули, зупинившись лише на проблемі відповідності конфіскації стандартам ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції. Загальнотеоретичні аспекти, що стосуються поняття «кримінального правопорушення» та «покарання» у практиці ЄСПЛ розглядав П. М. Рабінович [55]. Також окремі питання відповідності покарань, передбачених Кримінальним кодексом України (надалі КК України), стандартам Конвенції досліджували К. Задоя [51], В. Човган [61]. Отже, питання про злочин та покарання у практиці ЄСПЛ досі не були об'єктом комплексного наукового дослідження.

II. Поняття кримінальне правопорушення у Конвенції та практиці ЄСПЛ. У тексті Конвенції для позначення правопорушень кримінально-правового характеру використано два терміни. У статтях, які встановлюють права людини у кримінально-правовій сфері вживається термін «кримінальне правопорушення» (англійською – *criminal offence*), зокрема у ст. 6 «Право на справедливий суд», ст. 7 «Ніякого покарання без закону», ст. 2 Протоколу № 7 «Право на оскарження у кримінальних справа», ст. 3 Протоколу № 7 «Відшкодування в разі незаконного засудження». Також поняття кримінального правопорушення використовується у застосуванні ст. 4 Протоколу № 7 Конвенції «Право не бути притягнутим до суду або покаранням двічі», хоча безпосередньо в тексті не згадується.

Разом з тим, ряд положень Конвенції, які закріплюють відносні права людини, у переліку допустимих цілей встановлення правообмежень містять, з-поміж іншого, вказівку на запобігання злочинам (англійською – *crime*). А саме, ч. 2 ст. 8 Конвенції «Право на повагу до приватного і сімейного життя», ч. 2 ст. 10 «Свобода вираження поглядів», ч. 2 ст. 11 «Свобода зібрань та об'єднань», ч. 3 ст. 2 Протоколу № 4 «Свобода пересування». Також термін «злочин» використаний в ч. 1 ст. 2, яка гарантує право на життя, для позначення однієї з умов правомірності застосування смертної кари.

З огляду на те, що синонімія в тексті правового акту явище, м'яко кажучи, небажане, постає питання: як співвідносяться між собою поняття «злочин» та «кримінальне правопорушення» в праві Конвенції. Варто підтримати позицію П. М. Рабіновича, який обґрунтовує, що це нетотожні поняття, наголошуючи, що поняття кримінальне правопорушення має автономне значення, в той час як поняття злочин використовується у його національному розумінні [55].

ЄСПЛ у ряді своїх рішень з застосування ст.ст. 6, 7 Конвенції (див. ст. 2, 3 Протоколу № 7) прямо зазначає, що термін «кримінальне правопорушення» використовується в практиці ЄСПЛ в автономному значенні. Це означає, що в кожній конкретній справі ЄСПЛ на власний розсуд визначає, яке право-

«ПРЕСТУПЛЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ» В КОНВЕНЦИИ О ЗАЩИТЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ОСНОВНЫХ СВОБОД

ХЫЛЮК С. В.

кандидат юридических наук, доцент,
Львовский национальный университет
им. Ивана Франка

Аннотация: Статья посвящена исследованию того, как две основные категории уголовного права – преступление и наказание – отражены в Конвенции о защите прав человека и основных свобод в интерпретации Европейского суда по правам человека, и как учесть эти подходы на национальном уровне. В статье рассматривается автономная концепция ЕСПЧ относительно определения понятия «уголовное правонарушение» и «наказание». На основе анализа практики ЕСПЧ по применению ст. 2, 3, 4, 6, 7, ст. 1 Протокола № 1 Конвенции автор делает вывод, что стандарты прав человека, предусмотренные Конвенцией в интерпретации ЕСПЧ, служат своеобразными пределами сферы усмотрения государства по определению перечня уголовно наказуемых деяний, а также видов и размеров наказаний, которые могут назначаться за их совершение.

Ключевые слова: уголовное правонарушение; преступление; наказание; практика Европейского суда по правам человека; Конвенция о защите прав человека и основных свобод.

Open Access

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

порушення є кримінальним з точки зору Конвенції, керуючись встановленими критеріями.

Доцільність автономної концепції кримінального правопорушення у практиці ЄСПЛ та відповідні критерії були обґрунтовані у рішенні у справі «Engel and others v. Netherlands» від 8 червня 1976 р., де було зазначено: «Якщо Держави, що домовляються, могли б за своїм розсудом класифікувати правопорушення як дисциплінарне замість кримінального чи переслідувати виконавця «змішаного» правопорушення на дисциплінарному, а не на кримінальному рівні, тоді дія основних положень статей 6 і 7 була б підпорядкована їхній суверенній волі. Таке розширення повноважень могло б призвести до наслідків, котрі є несумісними з цілями й завданнями Конвенції» [55].

У §§ 82–83 цитованого рішення ЄСПЛ названі такі критерії віднесення правопорушень до категорії кримінальних (так звані Engel-критерії): оцінка характеру порушення з точки зору національного права; суть (природа) правопорушення; суворість покарання, яке може бути застосоване до винної особи¹. Проте ЄСПЛ звертає увагу, що по-перше, жоден з критеріїв не є визначальним, по-друге, вони названі альтернативно [32].

Перший критерій має відносне значення та служить лише відправною точкою для розгляду відповідного питання. Якщо національне право класифікує порушення як кримінальне, то це має визначального значення для ЄСПЛ, оскільки ЄСПЛ може і не взяти до уваги позицію національного законодавця, а досліджувати питання по суті [39, 6].

Другий критерій є більш важливий (Jussila v. Finland [GC], § 38), визначаючи його наявність ЄСПЛ бере до уваги такі фактори: чи відповідне правове положення адресовано певній групі людей, чи має загальнообов'язковий характер (Bendenoun v. France, § 47); чи провадження по справі проводилося державним органом, який має правозастосовні повноваження (Benham v. the United Kingdom, § 56); чи відповідні правові положення мають своїм завданням покарати порушника чи запобігти правопорушенням (Öztürk v. Germany, § 53; Bendenoun v. France, § 47); чи застосування покарання залежить від визнання особи винною (Benham v. the United Kingdom, § 56); як відповідні діяння кла-

¹ Щоправда у практиці з застосування ст. 4 Протоколу № 7 Конвенції у справі Haarvig v. Norway ЄСПЛ застосував значно ширше коло критеріїв, крім названих, ще мета, природа та порядок призначення відповідного покарання. Проте у рішенні Великої палати у справі Zolotukhin v. Russia ЄСПЛ знову повернувся до використання тріади Engel-критеріїв (Willem Bastiaan van Bockle The non bis in idem principle in EU law. A conceptual and jurisprudential analysis. – Amsterdam: Ipskamp Drukkers, 2009. – P. 190).

сифікуються в інших державах – членах Ради Європи (*Öztürk v. Germany*, § 53) [39, 7].

Третій критерій визначається, виходячи з того, яке найбільш тяжке покарання особі загрожує (*Sergey Zolotuhin v. Russia [GC]*, § 56). Відповідне покарання за своєю природою та суворістю, за загальним правилом, повинно належати до сфери кримінального права (*Öztürk v. Germany*, § 54; *Lutz v. Germany*, § 55) [39, 7].

Якщо аналіз кожного окремого критерію не дає можливості дійти чіткого висновку, то застосовується кумулятивний підхід (*Bendenoun v. France*, § 47) [39, 7].

Все вище наведене дає підстави стверджувати, що ЄСПЛ тлумачить поняття кримінального правопорушення ширше, ніж національне законодавство держав – членів РЄ, в тому числі й України. Аналіз практики показує, що крім діянь, які визнаються кримінально-карними на національному рівні, ЄСПЛ до категорії кримінальних відносить й окремі види інших правопорушень. Так, у рішенні по справі *Vyrentsov v. Ukraine* кримінальними правопорушеннями були визнані діяння, відповідальність за які передбачені ст. 185 «Злісна непокоря законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця» та 185¹ «Порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій» Кодексу України про адміністративні правопорушення, та відповідно застосований за їх вчинення адміністративний арешт – покаранням [36]. У справі *Shvydka v. Ukraine* – дрібне хуліганство (ст. 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення) [30]. У названих справах це мало значення для застосування ст. 7 Конвенції та ст. 2 Протоколу № 7 Конвенції.

Таким чином, належне розуміння поняття «кримінальне правопорушення» дає можливість правильно визначити сферу застосування гарантій прав людини, закріплених у ст. 6 «Право на справедливий суд», ст. 7 «Ніякого покарання без закону», ст. 2 Протоколу № 7 «Право на оскарження у кримінальних справах», ст. 3 Протоколу № 7 «Відшкодування в разі незаконного засудження», ст. 4 Протоколу № 7 Конвенції. Крім того, авто-

номна концепція поняття «кримінальне правопорушення» у практиці ЄСПЛ забезпечує однаковий рівень мінімальних процесуальних та матеріально-правових гарантій прав людини у кримінально-правовій сфері у всіх державах РЄ незалежно від різних національних підходів до визначення кола кримінально-караних діянь.

З урахуванням сьогоденного стану законодавства України критеріям кримінального правопорушення, сформульованим ЄСПЛ, відповідатиме значно ширше коло діянь, ніж ті, які передбачені в Особливій частині КК України. Підхід та напрацювання ЄСПЛ щодо визначення кримінально-правової природи окремих правопорушень повинен бути врахований в процесі реформування кримінального законодавства України, зокрема, у визначенні змісту та обсягу понять «кримінальне правопорушення» та «кримінальний проступок», на що слушно звертає увагу Д. С. Азаров.

III. Поняття злочин у Конвенції та практиці ЄСПЛ. Варто підтримати висловлене П. М. Рабіновичем припущення, що поняття «злочини» вжито у Конвенції в їх суто внутрішньодержавній, національній інтерпретації, тобто у такому сенсі, в якому їх визначає та розуміє відповідна держава. Вчений наводить такі аргументи на підтримку своєї позиції. По-перше, термін «злочин» вжито у Конвенції лише у складі тих її положень, в яких зазначаються підстави для можливого обмежування зафіксованих у ній основоположних прав людини, а у державах – членах РЄ правообмеження встановлюються насамперед національним законодавством. По-друге, у практиці ЄСПЛ автономна концепція поняття «злочин» не зустрічається [55].

Отже, метою встановлення обмежень реалізації права на повагу до приватного і сімейного життя, свободи вираження поглядів, свободи зібрань та об'єднань, свободи пересування у нашій державі, з-поміж іншого, відповідно до стандартів Конвенції може бути запобігання вчиненню злочинів, які передбачені КК України.

IV. Підходи ЄСПЛ щодо відповідності стандартам Конвенції встановлення/невстановлення кримінальної відповідальності за окремі дії на національному рівні. ЄСПЛ не одноразово наголошує, що до сфери розсуду держави належить визначення, які діяння є кримінально-карани-

ми. Разом з тим в окремих випадках відсутність кримінально-правової охорони тих чи інших цінностей свідчить про не виконання державою свої позитивних зобов'язань, які випливають з ряду статей Конвенції. Також у практиці зустрічаються позиції, коли криміналізація певних діянь є порушенням стандартів Конвенції, а відповідно притягнення конкретних осіб до кримінальної відповідальності є непропорційним обмеженням прав, передбачених Конвенцією.

Ряд статей Конвенції покладають на державу позитивні зобов'язання, що включає з-поміж іншого обов'язок встановити кримінальну відповідальність за певні діяння, а саме:

- Умисне позбавлення життя. З рішення у справі *Vo v. France* випливає, що держава для виконання позитивних зобов'язань, які випливають зі ст. 2 Конвенції, повинна запровадити ефективні кримінально-правові положення для захисту права на життя від умисних посягань [6, § 90].
- Згвалтування. У справі *M.C. v Bulgaria* ЄСПЛ приходить до висновку, що держава має позитивний обов'язок втілений у ст. 3 і 8 Конвенції, передбачити дієві кримінально-правові положення, які карають згвалтування [22, § 153].
- Статеві зносини з розумово відсталими неповнолітніми. Такі дії були вчинені щодо доньки заявника, й ЄСПЛ констатував, що протидіяти таким діянням держава повинна кримінально-правовими засобами, цивільно-правових засобів у такій ситуації недостатньо [38, § 27].
- Утримання особи в рабстві, підневільному стані, примушування до виконання примусової чи рабської праці, торгівлю людьми. Це випливає з рішень у справах *Siliadin v France*, *CN v UK*, *Rantsev v Cyprus* [43, 408].

З іншого боку ЄСПЛ неодноразово вказував держава-членам Ради Європи на випадки надмірної криміналізації. Яскравим прикладом може слугувати практика з застосування ст. 10 Конвенції, яка передбачає право на свободу вираження поглядів. Зокрема, встановлення кримінальної відповідальності ЄСПЛ оцінюється як невиправдане втручання у право передбачене Конвенцією у таких випадках:

- Кримінально-правова заборона на використання комуністичної символіки. Так, у справі *Vajnai v. Hungary* ЄСПЛ прямо зазначив, що не зважаючи на масові порушення прав людини комуністичним режимом, такі його символи як червона зірка використовуються як символ міжнародного руху трудящих, які боролися за справедливіше суспільство, а тому немає крайньої суспільної необхідності встановлювати кримінально-правову заборону на використання комуністичної символіки, що в свою чергу означає, що Угорщина порушила ст. 10 Конвенції [34]. Вказані правові положення є особливо актуальними для України з огляду на доповнення КК України ст. 436¹ «Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» [59].
- Кримінально-правова заборона заперечення геноциду вірмен. Притягнення за названі дії турецького політика до кримінальної відповідальності у Швейцарії ЄСПЛ оцінив як таке, що не є виключно необхідним втручанням у право на свободу вираження поглядів у демократичному суспільстві, а відтак констатував порушення ст. 10 Конвенції [28].

Отже, як бачимо, сфера розсуду держави щодо встановлення кримінальної відповідальності за ті чи інші діяння не є необмеженою, так як Конвенція в інтерпретації ЄСПЛ окреслює певні рамки для держави.

V. Поняття покарання у Конвенції в інтерпретації ЄСПЛ. Про покарання згадується у ст. 2 «Право на життя», ст. 3 «Заборона катування», ст. 7 «Ніякого покарання без закону» Конвенції, ст. 1 Протоколу № 6 «Скасування смертної кари», ст. 3 Протоколу № 7 «Відшкодування у разі незаконного засудження», ст.1 Протоколу № 13 «Скасування смертної кари» Конвенції. При цьому у ст. 2 Конвенції, ст. 1 Протоколу № 6, ст. 1 Протоколу № 13 мається на увазі покарання у вигляді смертної кари. У ст. 3 Конвенції покарання розглядається як одна з форм поведіння з особою, яка охоплює будь-який вид впливу на особу з боку публічної влади з метою кари. В інших випадках мова йде про загальне поняття, яке може охоплювати різні заходи примусу, які застосовуються від

імені держави до особи, що вчинила кримінальне правопорушення, та полягають в обмеженні прав та свобод. І як підкреслює ЄСПЛ, поняття покарання повинно мати однакове значення в усіх цих положеннях Конвенції. Хоча Уіллем ван Бокл звертає увагу, що ЄСПЛ не вдалося досягнути бажаної єдності підходів [44, 193].

Поняття «покарання» в рамках Конвенції має автономне значення. Його зміст найбільш повно розкрито в практиці з застосування ст. 7 Конвенції. У рішенні по справі *Welch v UK* сформульовані критерії, з урахуванням яких ЄСПЛ на власний розсуд визначає, які заходи впливу на особу є покаранням, в розумінні Конвенції до них належать такі: чи відповідний захід застосовується за вчинення кримінального правопорушення; природа та цілі застосування відповідного заходу; оцінка відповідного заходу національним законодавством; процедура призначення відповідного заходу впливу; суворість [37, § 28].

Перший з названих критеріїв є обов'язковий [37, § 28]. Як слушно звертає увагу П. М. Рабінович, «ЄСПЛ виходить, можна сказати, з діалектичної взаємозалежності інтерпретацій терміно-понять «кримінальне правопорушення» та «покарання». З одного боку, до ознак покарання належить, зокрема, реакція держави саме на злочинну – а не на якусь іншу – дію. А з другого, до ознак такої дії належить і те, що за її вчинення передбачено саме покарання, а не якась інша санкція» [55].

Інші критерії є альтернативними та можуть братися до уваги ЄСПЛ у вирішенні відповідних питань. У рішенні, ухваленому у справі «*Escoubet v. Belgium*» від 28 жовтня 1998 р., зазначається: «Що стосується природи й суворості заходу, Суд повторює, що – відповідно до звичайного значення понять – до галузі кримінального права належать, за загальним правилом, правопорушення, суб'єктів яких піддано покаранням, котрі призначені, зокрема, задля забезпечення залякуючого ефекту й які зазвичай полягають у позбавленні волі та у штрафів, за винятком тих, що за своїми природою, терміном чи умовами виконання не можуть завдати значної матеріальної шкоди». Таку ж позицію з розглядуваного питання ЄСПЛ висловив й у рішенні у справі «*Gurepka v. Ukraine*» від 6 вересня 2005 р. [55].

У розумінні ЄСПЛ, як і в більшості національних правових систем, покарання повинне становити новий додатковий обов'язок для особи, який впливає з факту вчинення кримінального правопорушення та не може зводитися до відшкодування шкоди, заподіяної правопорушенням чи відновлення попереднього стану. Тому, наприклад, не є покаранням конфіскація виключно доходів, одержаних злочинним шляхом. Щоправда, у рішенні по справі *Welch v UK* конфіскацію злочинних доходів ЄСПЛ визнав покаранням з огляду на специфіку цього примусового заходу в Великій Британії. У цій країні презюмується, що всі доходи особи, яка визнана винною у незаконному обігу наркотичних засобів, одержані впродовж попередніх шести років є доходами, одержаними внаслідок вчинення злочину, а тому підлягають конфіскації [37, § 28].

Автономна концепція поняття «покарання» у практиці ЄСПЛ передбачає, що покарання переслідує подвійну мету – покарання і стримування від вчинення нових злочинів (*Ezeh and Connors v. UK*) [52, 25]. Хоча це не виключає, що покарання може бути спрямоване на досягнення кількох цілей, поряд з карою та запобіганням це може бути ще й відшкодування [37, § 30]. Якщо метою застосування певного заходу примусу є лише захист суспільства від порушника, ЄСПЛ не оцінюватиме його як покарання у розумінні Конвенції [44, 194].

Як зазначає ЄСПЛ, суворість покарання сама по собі не є вирішальною [37, § 28]. Характер та ступінь суворості покарання визначається з урахуванням максимально можливого покарання передбаченого законом (*Ezeh and Connors v. UK*) [52, 26]. Позбавлення волі ЄСПЛ, зазвичай, відносить до сфери кримінального права, з огляду на важливість фізичної недоторканості та свободи особи. Більше того, навіть, позбавлення особи можливості дострокового звільнення з місць позбавлення волі, як наслідок вчиненого нею кримінального правопорушення оцінюється ЄСПЛ як покарання [42, 74]. Другим типовим видом покарань у розумінні ЄСПЛ є штрафи. Зрозуміло, що суворість цього примусового заходу оцінюється через його розмір, проте у визначенні правової природи такого заходу для ЄСПЛ важливішою є мета, з якою призначається штраф, ніж його роз-

мір. Наприклад, у справі *Öztürk v Turkey* штраф у розмірі 60 DM, був оцінений як покарання, з огляду на цілі його застосування. В інших справах, таких як *Ravnsborg v.*, де мова йшла про три штрафи у розмірі 1000 крон, *Bendoun v.* – 4–500, 000 FRF, для ЄСПЛ сума штрафу не була визначальною і він не визнав відповідні штрафи покаранням з точки зору Конвенції [42, 75].

У практиці ЄСПЛ зустрічаються різні підходи, щодо оцінки позбавлення права займатися певною діяльністю з позиції автономної концепції покарання у праві Конвенції. З одного боку, у рішенні по справі *Mihai Toma v. Romania*, позбавлення права керувати транспортним засобом через анулювання посвідчення водія було оцінено ЄСПЛ як покарання тому, що суворість такого заходу надає йому карального та стримуючого характеру властивого кримінальним санкціям [23, § 21]. Так само, ЄСПЛ визнав покаранням довготривалу заборону на заняття певним видом професійної діяльності (політичної чи юридичної), яка застосовувалася до осіб в процесі здійснення люстрації, так як такий захід може справити на особу дуже серйозний вплив, позбавивши її змоги в подальшому працювати за фахом. На думку ЄСПЛ, з огляду на історію Польщі це може бути цілком заслуженим наслідком, однак не змінює оцінки серйозності накладеного покарання, тому це покарання слід вважати за таке, що принаймні в якійсь частині має каральний та стримувальний характер (*Matyjek v Poland*) [52, 28–33]. У названих випадках поняття покарання тлумачилося для ст. 7 та ст. 6 Конвенції відповідно.

Напротивагу, у справі *Haarvig v. Norway* ЄСПЛ не визнав покаранням тимчасове зупинення дії лікарської ліцензії заявника, що позбавило його можливості займатися медичною практикою впродовж певного періоду, з огляду на те, що такий захід був покликаний захистити суспільство від нерадивого лікаря, а не покарати останнього. У цій справі заявник був засуджений за незаконне проникнення у приміщення, насильство щодо поліції та вживання марихуани та екстазі до позбавлення волі на 5 місяців, крім того була зупинена дія його лікарської ліцензії [44, 193–194]. Подібна ситуація мала місце у справі *Storbraten v. Norway*. Заявник 5 раз довів до банкрутства очолюваним підприємства, допустивши ряд порушень по-

даткового законодавства, правил ведення обліку на підприємстві тощо, за що його було засуджено до 15-денного ув'язнення на підставі ст. 286 Кримінального кодексу Норвегії, а також в окремому процесі на підставі Акту про банкрутство заявника було позбавлено права засновувати та керувати товариствами з обмеженою відповідальністю на строк 2 роки. ЄСПЛ не визнав цю заборону покаранням, пославшись на такі аргументи: по-перше, це стягнення накладалося в порядку, який ЄСПЛ оцінив як цивільне/адміністративне провадження; по-друге, метою застосування такого заходу в першу чергу був захист інших співвласників, кредиторів та всього суспільства від надмірних ризиків та неналежного управління ресурсами, до якого призводить діяльність нечесної та безвідповідальної людини під прикриттям товариства з обмеженою відповідальністю; по-третє, оскільки заборона стосувалася не всіх можливих форм підприємницької діяльності, а лише створення та управління товариствами з обмеженою відповідальністю, то цей захід не досяг мінімального рівня суворості, характерного для покарання [11]. Наведені рішення стосувалися застосування ст. 4 Протоколу № 7 Конвенції. В обох випадках позбавлення права займатися певною діяльністю було застосовано як додатковий захід поряд з позбавленням волі, і було на думку ЄСПЛ покликане захистити суспільство від порушника, а не покарати останнього.

На перший погляд наявність різних підходів до оцінки правової природи позбавлення права займатися певною діяльністю дає підстави дорікнути ЄСПЛ непослідовності. Разом з тим, метою Конвенції є забезпечити ефективний, а не ілюзорний захист прав людини. Також ЄСПЛ наголошує, що у вирішенні ряду кримінально-правових питань надає перевагу змістовному підходу, а не формальному [17, § 43]. Власне ЄСПЛ для того і запровадив автономну концепцію покарання, щоб формальні моменти не стали вирішальними, і щоб була можливість у кожній конкретній справі оцінити основному мету застосування певного заходу та характер впливу на особу, які можуть істотно відрізнятися, навіть, за зовнішньої подібності відповідних примусових заходів. Такий підхід є закономірним для практики ЄСПЛ, який намагається втілювати у своїх рішеннях принцип верховенства права, адже на сучасному етапі роз-

виту загальновідомим є факт, що верховенство права не зводиться до формальної законності [58, 128].

З позиції ЄСПЛ не є покаранням внесення особи в реєстр осіб, які вчинили статеві злочини. Попри те, що такий захід має за мету запобігти повторному вчиненню злочину засудженою особою, все ж він не є каральним за своєю природою, а обтяження, які покладаються на особу не можна вважати суворими [15, § 43–45].

В результаті застосування вказаних критеріїв ЄСПЛ поняття «покарання» тлумачить ширше, ніж окремі держави-члени РЄ. Зокрема, у ряді рішень у справах проти Німеччини було визнано покаранням превентивне ув'язнення [14, 19, 21, 24]²; окремі дисциплінарні стягнення, за порушення режиму в місцях позбавлення волі [39, 7–8], адміністративні стягнення у вигляді адміністративного арешту [36], позбавлення права керувати транспортним засобом [23], штрафів [26].

Не збігаються обсяги понять «покарання» у практиці ЄСПЛ та у кримінальному праві України. Всі види покарання передбачені ст. 51 КК України відповідають критеріям покарання, сформульованими ЄСПЛ, так як застосовуються за вчинення кримінального правопорушення, переслідують триєдину мету покарати, виправити, запобігти вчиненню злочину, застосовуються в порядку кримінального судочинства.

Не є покаранням у розумінні Конвенції застосування до особи примусових заходів медичного характеру, так як їх основною метою є лікування особи. Підтвердженням такого висновку певною мірою може слугувати рішення у справі «Horshkov v. Ukraine», де застосування до особи примусових заходів медичного характеру оцінювалося на предмет відповідності Конвенції крізь призму ст. 5 Конвенції, яка встановлює гарантії щодо позбавлення волі психічнохворих. Ні заявник, ні ЄСПЛ не покликалися на ст. 6 та ст. 7 Кон-

венції, які встановлюють процесуальні та матеріальні гарантії щодо покарання [16].

Не є покаранням відповідно до права Конвенції примусові заходи виховного характеру, передбачені п.п. 1–4 ч. 2 ст. 105 КК України, бо вони вживаються з метою здійснення виховання, неповнолітніх, забезпечення додаткового контролю над ними і запобіганню вчиненню ними нових суспільно небезпечних діянь [50, 373] та передбачені ними обмеження не досягають ступеня суворості характерного для покарання. Разом з тим, спірним є питання, чи можна вважати покаранням в інтерпретації ЄСПЛ поміщення до спеціальних навчально-виховних установ для дітей і підлітків, якими в Україні відповідно до Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 є загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації. З одного боку, вказані заходи передбачені за вчинення кримінального правопорушення, застосовуються на підставі рішення суду у кримінальному провадженні, мають за мету запобігання вчиненню злочину неповнолітнім та по суті становлять позбавлення волі (відповідно до положень про ці заклади учні не можуть їх самовільно залишити [53]). З іншого боку, національне законодавство не класифікує такі заходи як покарання, режим у названих закладах є значно м'якший, ніж в місцях позбавлення волі, і основною метою є все-таки виховний вплив на неповнолітніх.

Дати відповідь на поставлене питання можна, опершись на аргументи ЄСПЛ викладені у рішенні по справі *M. v. Germany*, де мова йшла про визначення правової природи превентивного ув'язнення в Німеччині. Вказаний примусовий захід ЄСПЛ визнав покаранням з огляду на таке: по-перше, оцінка превентивного ув'язнення національним законодавством як такого, що не є покаранням не має вирішального значення, наведено приклади, коли інші країни – члени РЄ визнають його покаранням; по-друге, застосовується лише до осіб, яких суд визнав винними у вчиненні певних умисних злочинів; по-третє, превентивна мета не виключає мети покарати; по-четверте, щодо суворості заходу, то ЄСПЛ нагадує, що вона сама собі не є визначальною, а той факт, що режим відбування є м'якший, ніж в місцях позбав-

² Цей захід застосовується відповідно до § 66 КК Німеччини у випадку коли особа неодноразово вчинила злочини, за які й призначалася позбавлення волі та становить небезпеку для суспільства. §§ 131–133 *M v Germany* 17 December 2009 Application no. 19359/04; §§ 71–72 *G v Germany* 7 June 2012 Application no. 65210/09; § 57 *K v Germany* 7 June 2012 Application no. 61827/09; §§ 104–105 *O.H. v Germany* 24 November 2011 Application no. 4646/08

лення волі, не перешкоджає визнанню превентивного ув'язнення покаранням [21, § § 131–133]. Аналогічний підхід застосовувався і в інших справах [14, § § 71–72; 19, § 57; 24, § § 104–105]. Отже, наведені позиції ЄСПЛ дають підстави вважати такий примусовий захід виховного характеру, як поміщення до спеціальних навчально-виховних установ для дітей і підлітків, покаранням відповідно до права Конвенції.

Керуючись сформульованими ЄСПЛ критеріями, крім заходів, передбачених ст. 51, п. 5 ч. 2 ст. 105 КК України, з точки зору Конвенції покаранням, за певних умов, може бути визнано й інші заходи, а саме: адміністративний арешт, позбавлення спеціального права (ст. 30, 32 Кодексу України про адміністративні правопорушення), штрафи (з урахуванням їх розміру та мети накладення).

Підходи напрацьовані ЄСПЛ щодо визначення кримінально-правової природи того чи іншого примусового заходу, який застосовується від імені держави доцільно врахувати у реформуванні кримінального та адміністративного законодавства, зокрема у визначенні змісту та обсягу понять «кримінальне правопорушення», «кримінальний проступок» тощо.

VI. Покарання, застосування яких суперечить стандартам Конвенції. Відповідно до Конвенції та Протоколів до неї до заборонених покарань належать смертна кара та покарання, які принижують гідність, є нелюдськими чи катуванням.

Смертна кара. У першу чергу суперечить стандартам Конвенції покарання у вигляді смертної кари. Попри те, що ст. 2 Конвенції досі містить вказівку: «Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше, ніж на виконання смертного вироку суду», Протокол № 6 Конвенції скасував смертну кару у мирний час, а Протоколом № 13 Конвенції смертна кара була заборонена і в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Єдина держава – член Ради Європи, яка підписала, але не ратифікувала Протокол № 6 Конвенції – це Російська Федерація, Протокол № 13 не підписали та відповідно не ратифікували Російська Федерація та Азербайджан, а також не ратифікувала Вірменія.

До доповнення Конвенції Протоколом № 6 у 1983 році смертна кара вважалася покаранням, яке не порушувало право на життя, а також, за загальним

правилом, не було таким, що принижує гідність, нелюдським чи катуванням, тобто відповідало стандартам ст.ст. 2, 3 Конвенції. Проте, навіть у той час, те, яким чином виноситься та виконується смертний вирок, індивідуальні обставини конкретного засудженого, не співмірність покарання тяжкості злочину, умови утримання в очікуванні виконання вироку є прикладами факторів, які могли давати підстави розглядати поведження з засудженим, як таке, що суперечить ст. 3 Конвенції [47, 72–73]. Наприклад, у справі *Ösalan v. Turkey* призначення смертної кари в результаті несправедливого судового розгляду (відповідно до ст. 6 Конвенції) є нелюдським поведженням та порушує ст. 3 Конвенції [45, 66].

Покарання, що принижує гідність, є нелюдським або катуванням. Стаття 3 Конвенції встановлює абсолютну заборону на покарання, які принижують гідність, є нелюдськими або катуванням. Сучасне кримінальне законодавство держав – членів Ради Європи практично не передбачає видів покарань, які за своєю матеріально-правовою природою є такими, що суперечать ст. 3 Конвенції. Разом з тим, окремі види покарань, застосування яких цілком узгоджується зі стандартами Конвенції, наприклад позбавлення волі, з огляду на умови їх відбування, нерідко оцінюються ЄСПЛ як такі, що принижують людську гідність або є нелюдськими. Це повною мірою стосується України.

Покарання, що принижує гідність. ЄСПЛ неодноразово в свої практиці звертав увагу, що на державу покладається обов'язок вживати заходів для захисту суспільства від злочинів. Відтак елемент відплати, притаманний для будь-якого покарання, не порушує ст. 3 Конвенції. Для того, щоб потрапити в сферу ст. 3 Конвенції покарання повинно досягти мінімального рівня жорстокості. Оцінка його мінімального рівня за своїм характером відносна; вона залежить від усіх обставин справи: тривалість поведження, його фізичні та/ або психологічні наслідки і у певних випадках вік, стать, стан здоров'я потерпілого, яким чином та у який спосіб воно здійснювалося тощо (*Ireland v. UK*) [46, 24]. Визначення такого мінімального рівня жорстокості не залежатиме від тяжкості вчиненого особою злочину (наприклад, терористичний акт) чи державних інтересів (наприклад, забезпечення безпеки) [62, 145]. Відсут-

ність мети принизити чи образити потерпілого застосуванням до нього певного виду покарання не свідчить про відсутність порушення, передбаченого ст. 3 Конвенції (*Mouisel v. France*) [46, 25]. Також треба мати на увазі, що Конвенція «живий інструмент», який тлумачиться у світлі «сучасних умов», відтак відповідний мінімальний рівень переглядається в бік посилення захисту прав людини (*Selmouni v. France*) [46, 25].

Як стверджує Т. І. Дудаш ЄСПЛ лише один раз визнав, що певний вид покарання, передбачений нормами кримінального права є такий що принижує гідність покараного, і відповідно порушує гарантії, передбачені ст. 3 Конвенції. Мова йде про рішення у справі *Tyger v UK* [49, 160]. ЄСПЛ визнав таким, що принижує гідність, узаконене тілесне покарання у вигляді трьох ударів різками по оголених сідницях, яке було призначене 15-річному юнакові за насильницький напад та необережне спричинення тілесних ушкоджень як єдина альтернатива позбавленню волі відповідно до законодавства острова Мен. У цій справі ЄСПЛ зазначив, що певний рівень приниження, характерний для будь-якого покарання, з огляду на необхідність підкоритися каральній системі. Для того, щоб покарання було таким, що суперечить ст. 3 Конвенції рівень приниження має бути вищий, ніж звичайний, він визначається обставинами справи, в першу чергу природою та змістом покарання, а також способом його виконання. У цій справі ЄСПЛ визнав тілесне покарання таким, що принижує гідність з огляду на такі обставини: містер Таєр зазнав фізичного болю та морального страждання під час очікування виконання вироку; державна влада повелася з потерпілим як з об'єктом, посягнувши на його гідність та тілесну недоторканість; засуджений був принижений у власних очах. Одночасно ЄСПЛ констатував, що не мають значення такі обставини як: те, що особа була засуджена за насильницький злочин; те, що покарання виконувалося не публічно; громадська думка жителів острова Мен щодо допустимості застосування тілесних покарань; високий превентивний ефект покарання; що альтернативним покаранням було позбавлення волі [33].

Таким чином, ми бачимо, що ЄСПЛ послідовно заперечує принцип таліону при призначенні покарання.

Нелюдське покарання. Неодноразово у зверненнях до ЄСПЛ ставилося питання про визнання окремих видів покарань нелюдськими. Найчастіше це стосується позбавлення волі на невизначений строк. Так, ЄСПЛ не визнав нелюдським призначення двом 11-річним хлопцям покарання у вигляді позбавлення волі на невизначений строк за умисне вбивство з особливою жорстокістю 2-річної дитини. Заявники ставили питання про відповідність стандартам ст. 3 Конвенції, по-перше, притягнення до кримінальної відповідальності дітей, які вчинили злочин у віці 10 років, а, по-друге, чи є ув'язнення на милість її Величності³ пропорційним. У цій справі ЄСПЛ не знайшов порушення ст. 3 Конвенції. ЄСПЛ констатував, що немає загальноприйнятого стандарту щодо віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність у країнах – членах РЄ. В Англії та Уельсі дещо нижча вікова межа, ніж в інших європейських країнах, але це не порушує ст. 3 Конвенції. Щодо пропорційності покарання, то ЄСПЛ зазначив, що Конвенція зобов'язує держави вживати заходів для захисту суспільства від насильницьких злочинів і не забороняє призначати неповнолітнім за вчинення тяжких злочинів позбавлення волі на невизначений строк [31].

Проте підходи ЄСПЛ до оцінки позбавлення волі на невизначений строк, зокрема по життєво, поступово змінюються, що є звичним для практики цієї міжнародної інстанції [48, 162–171]. Первинно ЄСПЛ стояв на позиції, що Конвенція не визнає як таке право ставити під питання тривалість строку покарання, законно призначеного компетентним судом (*X v. UK* від 30.09.1974); сам по собі факт, що те саме правопорушення карається в одній державі суворіше, ніж в іншій, не є підставою для висновку, що має місце нелюдське чи таке, що принижує гідність покарання [56, 202]. Проте в останні роки зміна європейської каральної політики відобразилася і в практиці ЄСПЛ, зокрема, в тому, що тяжкість вчиненого злочину не повинна бути основним визначальним фактором щодо по-

³ Це вид покарання у Великій Британії, який полягає у тому, що особа позбавляється волі на невизначений час. Особа змушена перебувати в місцях позбавлення волі впродовж строку, який визначає Міністр внутрішніх справ, він має назву «тариф». Після його завершення особа може утримуватися в ув'язненні у випадку, коли вона становить суспільну небезпеку.

карання, а щодо ув'язнення та його строків акценти треба змістити в бік досягнення ресоціалізації [41, 9–15]. Зміна підходів ЄСПЛ щодо тлумачення ст. 3 Конвенції в контексті застосування довічного позбавлення волі за останні 20 років ґрунтовно проаналізована в роботах К. Задой [51]. Сьогодні ЄСПЛ стоїть на тій позиції, що незалежно від того, що вчинили злочинці, визнання їх людської гідності передбачає надання їм можливості ресоціалізувати себе за час відбування покарання з перспективою колись стати відповідальним членом вільного суспільства [2, 65].

Нові підходи ЄСПЛ відображені у рішеннях Великої Палати ЄСПЛ у справі *Vinter and Others v. UK*, а також рішеннях палат у справах *László Magyar v. Hungary*, *Öcalan v. Turkey* (№ 2) [5, 20, 25]. В узагальненому вигляді підхід ЄСПЛ до оцінки довічного позбавлення волі на предмет відповідності ст. 3 Конвенції виглядає наступним чином: 1. призначення повнолітній особі довічного позбавлення волі саме по собі не порушує стандарти Конвенції; 2. довічне позбавлення волі не повинно бути таким, що не підлягає пом'якшенню (*irreducible life sentence*); 3. ЄСПЛ наголошує, що у визначенні, чи є довічне позбавлення волі таким, що не підлягає пом'якшенню, потрібно брати до уваги два фактори: а) довічне позбавлення волі не вважається, таким що не підлягає пом'якшенню, лише через те, що на практиці є можливість, що особа відбуватиме покарання до кінця життя; б) національне законодавство повинне гарантувати особі можливість перегляду рішення про призначення довічного позбавлення волі з заміною м'якшим покаранням, зменшенням строку покарання, припиненням відбування покарання, умовно-достроковим звільненням [5, § § 103–109].

У справі *Vinter and Others v. UK* ЄСПЛ визнав порушення прав заявників, передбачених ст. 3 Конвенції, так як для них британське законодавство передбачало можливість звільнення в зв'язку з невиліковною хворобою чи психічною хворобою, внаслідок якої особа є недієздатною, а також передбачало лише гіпотетичну можливість звільнення на підставі Акту про права людини за відсутності належного механізму для перегляду рішень про довічне позбавлення волі до кінця життя [5, § § 123–131]. У рішенні по справі *Öcalan v. Turkey* ЄСПЛ також визнав довічне по-

збавлення волі покаранням, яке порушує гарантії ст. 3 Конвенції з огляду відсутності механізму для перевірки через визначений період часу, чи існують легітимні підстави для подальшого позбавлення волі. Для визнання призначеного заявнику покарання, таким, що не підлягає пом'якшенню, не мало значення, що турецьке законодавство передбачає для заявника можливість бути помилуваним Президентом з огляду на вік або хворобу, чи бути амністованим на підставі закону [25].

Наведені правові позиції ЄСПЛ дають підстави підтримати висловлену в науковій літературі позицію [51], що умови призначення та застосування до особи покарання у вигляді довічного позбавлення волі, передбачені ст. 64, ч. 2 ст. 87 КК України не відповідають стандартам ст. 3 Конвенції, так як у нашій країні відсутній механізм перегляду рішення про призначення особі довічного позбавлення волі через визначений період часу, в ході якого з'ясувалося б, чи є легітимні пенологічні підстави для подальшої ізоляції особи. Передбачена ч. 2 ст. 87 КК України можливість для особи, засудженої до довічного позбавлення волі, бути помилуваною Президентом України в порядку, встановленому Указом Президента «Про Положення про порядок здійснення помилування» від 16 вересня 2010 року не дає підстав визнати цей вид покарання в Україні, таким, що підлягає пом'якшенню у розумінні ЄСПЛ.

Екстрадиція. Держава відповідно до стандартів Конвенції не лише не має права сама застосувати до особи покарання у вигляді смертної кари чи покарання, яке принижує гідність, є нелюдським або катуванням, але і не вправі депортувати особу в іншу країну, де до неї будуть застосовані заборонені види покарання (*Bader and Others v. Sweden*, § 48) [45, 344].

Як і у випадку з визначенням кола діянь, які можуть бути кримінально-караними, Конвенція в інтерпретації ЄСПЛ передбачає певні межі сфери розсуду держави у формуванні системи покарань на національному рівні. І навіть більше, у практиці ЄСПЛ можна знайти оцінки допустимості призначення певного виду покарання за конкретний злочин, зокрема, коли йдеться про пропорційність втручання у здійснення прав, передбачених Конвенцією.

VII. Пропорційність покарання. У справі *Cumrănă and Mazăre v. Romania* Велика Палата ЄСПЛ постановила, що позбавлення волі особи, яка вчинила дифамацію суперечить стандартам ст. 10 Конвенції [10]. Це ж стосується і так званого «умовного» позбавлення волі, про що йдеться у рішенні у справі *Belpietro v. Italy* [8].

Д. Скалія ще у 2008 році звертає увагу, що «в ряді своїх недавніх рішень ЄСПЛ, очевидно залишає місце для оцінки доцільності строку покарання, хоча формулювання підстав для цього залишається дуже нечітким» [56, 202]. Так, вже у рішенні по справі *Souring v. UK* ЄСПЛ називав з-поміж інших факторів, які можуть бути підставою для розгляду питання про відповідність покарання ст. 3 Конвенції – невідповідність (непропорційність) покарання тяжкості злочину [56, 202]. У подальшій своїй практиці ЄСПЛ неодноразово покликався на принцип пропорційності, коли призначене особі покарання вважалося непропорційним втручанням держави у права людини. Прикладом може слугувати рішення у справі *Shvydka v. Ukraine*. Національні суди застосували до заявниці, шістдесятитрьохрічної жінки, без судимостей, найбільш суворе покарання за правопорушення, яке не призвело до жодного насильства або загрози, посилаючись при цьому, на відмову заявниці визнавати свою провину, таким чином накладаючи на неї стягнення за небажання змінити свої політичні погляди. ЄСПЛ не побачив цьому жодного виправдання, і визнав застосоване до заявниці покарання непропорційним переслідуваній меті, відтак констатував порушення ст. 10 «Свобода вираження поглядів» Конвенції [30, 43].

Отже, застосування принципу пропорційності, який червоною ниткою проходить крізь всю систему стандартів прав людини, передбачених Конвенцією, у вирішенні питань покарання дає можливість встановити орієнтири для держави у виборі адекватних засобів реагування на конкретні кримінально-карні діяння.

VIII. Окремі види покарань в Україні: проблеми відповідності стандартам Європейського суду з прав людини.

Конфіскація. У КК України серед заходів кримінально-правового впливу названо три «види» конфіскації, а саме конфіскація як додаткове покарання

(ст. 59), спеціальна конфіскація (ст.ст. 96–1, 96–2), конфіскація як захід кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (ст.ст. 96–3–96–8). Застосування як до фізичної особи, так і до юридичної будь-якого з названих заходів може істотно вплинути на здійснення права мирно володіти своїм майном, яке гарантує ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції. Відтак повинно відповідати стандартам Конвенції, сформульованим у практиці ЄСПЛ. Вимоги ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції повинні бути дотримані у застосуванні конфіскації у будь-якій її іпостасі, передбаченій КК України. Це впливає з ряду рішень, де ЄСПЛ визначив сферу застосування ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції щодо конфіскації, зокрема, у справах *Butler v. UK*, *Phillips v. UK* мова йшла про вилучення в дохід держави коштів, які були отримані злочинним шляхом або стосовно яких були підстави припускати, що вони отримані злочинним шляхом (*productum sceleris*) [12, 29]; у справі *AGOSI v. UK* – речей, які були предметом складу злочину (*objectum sceleris*) [7]; у справі *S.M. v. France* – знарядь вчинення злочину (*instrumentum sceleris*) [13]; у справі *of Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland* – про вилучення майна юридичної особи [9]; у справі *Ismayilov v. Russia* – коштів, отриманих законним шляхом [18].

В Україні проблему відповідності так званої «загальної» та «спеціальної» конфіскації стандартам Конвенції досліджував Ю. Б. Хім'як, в результаті чого названий вчений дійшов дещо суперечливих висновків. Так, науковець стверджує, що «ЄСПЛ вважає, що конфіскація майна як вид покарання є правомірною лише у тих випадках, коли повністю доведено злочинний характер походження відповідного майна» [60, 112]. У тій же роботі автор зазначає, що «...виходячи з наявних правових позицій ЄСПЛ застосування загальної конфіскації майна як виду додаткового покарання не порушує Конвенції, оскільки держави наділені широким розсудом у визначенні підстав та обсягу конфіскації майна» [60, 114]. З окремими висновками Ю. Б. Хім'яка варто погодитися, зокрема, з тим, що «вимоги щодо розумної пропорційності при застосуванні конфіскації та недопущення істотного дисбалансу між суспільними інтересами та тягарем, який покладається на засудженого мають бути враховані...», щоправда, не стільки у нормах чинного КК України [60, 116], як пише автор,

скільки у правозастосовній практиці. О. О. Со-рока на підставі аналізу практики ЄСПЛ робить висновок, що у вирішенні питання про конфіскацію майна, яке використовувалось для отримання злочинного доходу, національним судам варто враховувати ставлення винного до своєї поведінки, обставини, за яких вчинявся злочин, а також ймовірність продовження злочинної діяльності такою особою у майбутньому, якщо таке майно не конфіскувати [57, 163].

Ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції включає три самостійні правила, які були вперше проаналізовані у рішенні *Sporrong and Lönnroth v. Sweden* [1, 7]. Розгорнуту сучасну інтерпретацію названих трьох правил дала Велика Палата ЄСПЛ у рішенні *Broniowski v. Poland*. Перше правило, яке має загальний характер, закріплене у першому реченні ч. 1, встановлює принцип мирного володіння власністю; друге правило міститься у другому реченні ч. 1 і встановлює умови, за яких можливе позбавлення власності; третє правило встановлене в ч. 2, і визнає, що держави – учасники Конвенції уповноваженні, *inter alia*, здійснювати контроль за використанням власності в загальних інтересах. Ці три правила пов'язані між собою. Друге та третє правило стосуються втручання у право мирно володіти своїм майном, і повинні тлумачитися в світлі загального принципу сформульованого у першому правилі [3].

ЄСПЛ оцінює конфіскацію як втручання у право мирно володіти своїм майном, яке належить оцінювати з точки зору третього правила, передбаченого в ч. 2 ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції, яке, *inter alia*, дозволяє країнам-учасникам Конвенції здійснювати контроль за власністю задля забезпечення сплати майнових покарань [27]. Конфіскація відповідатиме стандартам ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції за дотримання таких умов: правомірність; спрямованість на досягнення суспільного інтересу; пропорційність [18, §§ 31–38]. Названі умови не є альтернативними, лише відповідність всім трьом умовам, дає підставу зробити висновок, що конфіскація відповідає стандартам Конвенції.

Перша умова означає, що конфіскація повинна бути правомірною, тобто здійснюватися та підставах та в порядку, який відповідає вимогам національної системи права. Якщо ЄСПЛ визнає, що

конфіскація була неправомірною, то він питання про дотримання інших двох умов, навіть, не розглядатиме. Про це прямо зазначається у рішенні по справі *Frizen v. Russia*, де узв'язку з вчиненням чоловіком ряду злочинів, конфіскували майно дружини: «Взявши до уваги нездатність уряду назвати правові положення, які стали підставою для вилучення майна заявниці, Суд вважає, що немає підстав розглядати втручання у право власності заявниці як правомірне у розумінні ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції. Це в свою чергу означає, що немає підстав досліджувати питання про досягнення справедливого балансу між інтересами суспільства та вимогами захисту основних прав людини» [13, § 36].

Проте, ЄСПЛ не зводить верховенства права до формальної законності, а тому правомірність конфіскації з точки зору національного права ще не свідчить про дотримання стандартів Конвенції. Конфіскація, яка становить втручання у право власності, повинна здійснюватися в інтересах суспільства, але з дотриманням справедливого балансу між суспільними інтересами та правами конкретної особи.

ЄСПЛ вважає допустимим здійснення конфіскації задля досягнення таких суспільно корисних цілей: протидія та запобігання злочинності, наприклад незаконному обігу наркотичних засобів [29, 52], відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму, ухиленню від сплати податків тощо [18, § 33]; виконання міжнародних зобов'язань, наприклад Конвенції ООН про Транснаціональну організовану злочинність [18, § 33]; відшкодування шкоди, заподіяної державі вчиненим правопорушенням [18, § 38]. Перелік допустимих суспільно-корисних цілей, які може переслідувати правомірна конфіскація не є виключним.

Третя умова – це пропорційність. Як зазначала у своєму виступі на II Міжнародному форумі з практики ЄСПЛ (м. Львів, 2013) суддя ЄСПЛ від України Ганна Юдківська, пропорційність – це баланс приватних та публічних інтересів. Оцінка пропорційності втручання держави у здійснення права, передбаченого Конвенцією, здійснюється ЄСПЛ з урахуванням таких критеріїв як: належність (співвідношення між метою та обраними засобами втручання), необхідність (втручання пови-

нно здійснюватися у формі найменш обтяжливій для особи); розумність (зважування конфліктних інтересів). Вирішуючи питання, чи є конфіскація пропорційним втручанням у право мирно володіти майном ЄСПЛ бере до уваги такі обставини: а) чи провадження, за результатами якого була призначена конфіскація, відповідає стандартам справедливого судового розгляду, передбаченим ст. 6 Конвенції [27, § 65; 29, § 53]; б) відповідність тяжкості правопорушення; в) чи є вона суттєвим тягарем для порушника; г) чи компенсує шкоду, заподіяну державі; д) чи були застосовані до особи інші покарання [18, § 38].

Проаналізувавши всі наведені фактори у справі *Ismayilov v. Russia* ЄСПЛ дійшов висновку, що конфіскація майна, одержаного законним шляхом, призначена разом з позбавленням волі за вчинення контрабанди є непропорційним, відтак порушує гарантії прав людини, передбачені ст.1 Протоколу № 1 Конвенції. У цій справі ЄСПЛ констатував, що по-перше, недекларування особою при перетині митного кордону наявних у нього готівкових коштів, які не підлягали оподаткуванню, спричинило мінімальну шкоду державі, а тому конфіскація не мала компенсаційної мети; по-друге, для забезпечення карального та запобігального ефекту достатньо було основного покарання у вигляді позбавлення волі; по-третє, конфіскація поклала на особу надмірний тягар [18, § 38].

Тест на пропорційність застосовується і щодо конфіскації доходів, одержаних злочинним шляхом. Так, у справі *Paulet v. the United Kingdom* постало питання про відповідність стандартам Конвенції конфіскації заробітної плати одержаної заявником, який працевлаштувався на підставі підроблених документів. Заявник був притягнутий до кримінальної відповідальності за набуття майнової вигоди шляхом обману, підробку документів, які посвідчують особу, водіння без права керувати транспортними засобами і засуджений до 17 місяців позбавлення волі, конфіскації наявних у нього заощаджень у розмірі 21,949 фунтів стерлінгів (що становило приблизно половину суми, яку він заробив з допомогою підроблених документів), а також суд рекомендував депортацію. ЄСПЛ визнав, що національним судам під час розгляду цієї справи не вдалося досягнути справедливого балансу між інтересами суспільства та правами

людини, а тому ця конфіскація є порушенням ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції [27, § 65].

Таким чином, призначена у відповідності з КК України конфіскація майна може не відповідати стандартам Конвенції, якщо у вироку не буде пояснено задля досягнення якої суспільно-корисної мети призначалася конфіскація та доведено, що призначена конфіскація не порушує справедливий баланс між інтересами суспільства та правами особи. Правові позиції, викладені у рішенні у справі *Ismayilov v. Russia* дають підстави вважати, що конфіскація майна як додаткове покарання, передбачене КК України, в ряді випадків є непропорційно великим тягарем покладеним на особу, а тому суперечить ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції.

Ні КК України, ні Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» № 7 від 24.10.2003 прямо не вказує судам на необхідність забезпечувати баланс індивідуальних та суспільних інтересів у призначенні конфіскації. Разом з тим, сформульовані у КК України загальні засади призначення покарання, якщо їх тлумачити в світлі примату прав людини, дають можливість судам врахувати критерій пропорційності у призначенні конфіскації. Тому, забезпечити дотримання гарантій прав людини, передбачених ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції можна, не чекаючи внесення змін у кримінальне законодавство. Але доцільно було б звернути увагу судів на необхідність забезпечити справедливий баланс індивідуальних та суспільних інтересів у призначенні конфіскації у постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних та кримінальних справ, правових позиціях, які формулює Верховний Суд України відповідно до ст. 455 КПК України.

Виправні та громадські роботи. У російській кримінально-правовій літературі ставиться питання про відповідність стандартам ст. 4 «Заборона рабства та примусової праці» Конвенції покарання у вигляді виправних робіт (ст. 50 КК Російської Федерації). П. В. Волосюк вважає, що наявність такого покарання прямо суперечить ст. 4 Конвенції, так як є примусовою працею. Свою позицію вчений аргументує тим, що відповідно до ч. 3 ст. 4 Конвенції не вважаються примусовою працею роботи виконувані в умовах позбавлення волі чи під час умовного звільнення [47, 113]. В Україні також

звертав увагу на цю проблему С. С. Яценко. Вчений вважає, що в КК України доцільно передбачити положення про необхідність отримання згоди обвинуваченого на призначення йому покарання у вигляді громадських робіт, виправних робіт чи обмеження волі, це дасть можливість, на його думку, уникнути порушення ряду міжнародно-правових договорів, в тому числі ч. 2 ст. 4 Конвенції [63, 308]. Такі ж міркування щодо громадських робіт висловлює Л. І. Аніканова [54, 10].

Практику ЄСПЛ по ст. 4 Конвенції в кримінально-правовому контексті аналізував також Ю. Б. Хім'як, та дійшов висновку, що їй належить враховувати у застосуванні ст. 149 «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини», питання відповідності стандартам ст. 4 Конвенції виправних та громадських робіт в Україні у цій роботі не ставилося [60, 137–144].

Оскільки безпосередньо у тексті Конвенції відсутнє визначення поняття примусової праці, потрібно для з'ясування його суттєвих ознак звернутися до практики ЄСПЛ з застосування ст. 4 Конвенції. Аналіз правових позицій ЄСПЛ з поставленого питання дає можливість зробити висновок, що виправні та громадські роботи, як види покарань, передбачені КК України, відповідають стандартам ст. 4 Конвенції, так як не можуть вважатися примусовою працею. На користь цієї позиції можна навести такі аргументи:

1. Названі види покарань не є примусовою працею відповідно до положень Конвенції про примусову чи обов'язкову працю Міжнародної організації праці № 29 від 10 червня 1930. ЄСПЛ неодноразово зазначав, що тлумачить ст. 4 Конвенції, опираючись на міжнародно-правові акти, в тому числі Конвенцію про примусову чи обов'язкову працю Міжнародної організації праці № 29 від 10 червня 1930, п. с ст. 2 якої передбачає, що поняттям примусова чи обов'язкова праця не охоплюється будь-яка робота чи служба, що її вимагають від якої-небудь особи внаслідок вироку, винесеного рішенням судового органу, за умови, що ця робота чи служба виконуватиметься під наглядом і контролем державних властей і що зазначена особа не буде віддана або передана в розпорядження приватних осіб, компаній чи товариств. У рішенні по справі *Van der Musselle v. Belgium* ЄСПЛ вказує, що бере за основу визначення примусової праці

дане Міжнародною організацією праці, але наголошує, що Конвенція, як «живий інструмент» повинна читатися в світлі сучасних демократичних стандартів [35, § 32]. Отже, наведений аргумент важливий, проте, сам по собі, не може вважатися достатнім для однозначної відповіді на питання про відповідність покарань у вигляді виправних та громадських робіт стандартам Конвенції.

2. Частина 3 ст. 43 Конституції України передбачає, що не є примусовою працею робота або служба, яка виконується за вироком або іншим рішенням суду. Це положення Конституції Ю. А. Пономаренко вважає достатнім, щоб «призначення покарань, пов'язаних з примусовим трудовим впливом, не вважалось в Україні примусовою працею», так як Конституція має вищу юридичну силу стосовно міжнародних договорів України.

3. Виконання певних робіт в якості покарання, призначеного за вчинення кримінального правопорушення рішенням суду не охоплюється поняттям «примусова чи обов'язкова праця» в інтерпретації ЄСПЛ. Для цілей Конвенції ЄСПЛ визначає примусову або обов'язкову працю як «всі види робіт та послуг, які вимагаються від особи під погрозою будь-якого покарання, виконати які особа не запропонувала добровільно» [40, 7]. ЄСПЛ пояснює, що термін «примусова праця» стосується фізичного та психічного примусу, у той як «обов'язкова праця» є значно ширшим за обсягом, але не включає жодних форм правового примусу чи виконання правового обов'язку [35, § 34]. А щодо ч. 3 ст. 4 Конвенції, то вона не встановлює вичерпного переліку обмежень права, передбаченого ст. 4, а сприяє визначенню поняття примусова праця, вказавши його негативні ознаки (*Karlheinz Schmidt v. Germany*, § 22) [40, 4–5]. 4 пункти ч. 3 ст. 4 Конвенції, не зважаючи на їхню різноманітність, базуються на основних ідеях загального блага, соціальної солідарності та того, що є нормальним за звичайного стану речей [4, § 120]. Покарання, в тому числі у вигляді виправних та громадських робіт, є різновидом правового примусу, який застосовується до особи, як наслідок її вольової поведінки, яка була оцінена судом як кримінальне правопорушення. А тому не може вважатися примусовою чи обов'язковою працею з точки зору Конвенції.

Отже, призначення судами України покарання у вигляді громадських чи виправних робіт на підставі кримінального закону не порушує, передбачену ст. 4 Конвенції заборону рабства та примусової праці.

ІХ. Висновок. Підсумовуючи проведений аналіз відображення фундаментальних категорій «злочин» та «покарання» у праві Конвенції можна зробити такі висновки. Держави члени Ради Європи на власний розсуд визнають коло кримінально-караних діянь та формують систему покарань та інших санкцій, які можуть бути застосовані до порушників, на національному рівні. Проте стандарти прав людини, передбачені Конвенцією в інтерпретації ЄСПЛ, слугують своєрідними межами сфери розсуду держави. Використання Конвенції як «живого інструменту» для посилення захисту прав людини зумовило тенденцію до певного звуження сфери розсуду держави у вирішенні основних кримінально-правових питань. Зокрема, держава має обов'язок передбачити кримінальну відповідальність за окремі посягання на основні права людини (наприклад, умисне вбивство, зґвалтування, торгівлю людьми), з іншого боку – зобов'язана утриматися за певних умов від криміналізації тих діянь, які є за своєю природою є реалізацією прав передбачених Конвенцією (наприклад, встановлення кримінальної відповідальності за використання комуністичної символіки

є невинуватим втручанням права на свободу вираження поглядів). Також, держава не може передбачити у своєму національному законодавстві без порушення стандартів Конвенції можливість застосування до особи покарання у вигляді смертної кари, так званого «незменшуваного» довічного позбавлення волі, тілесних покарань та інших видів покарань, які суперечать ст. 3 Конвенції.

Вплив Конвенції та практики ЄСПЛ на вирішення питань про злочин та покарання на національному рівні не обмежується встановленням меж сфери розсуду держави, але й спрямований на забезпечення дотримання принципу пропорційності на етапі правозастосування.

Щодо врахування стандартів Конвенції у вирішенні питань про злочин та покарання в Україні, то доводиться констатувати, що окремі положення кримінального закону та/або практика його застосування порушують гарантії, передбачені Конвенцією. Це стосується доповнення КК України ст. 436¹, довічного позбавлення волі, забезпечення балансу приватних та публічних інтересів у призначенні конфіскації майна тощо. Більшість згаданих суперечностей можуть бути усунені на етапі правозастосування, і лише окремі з них потребують втручання законодавця, але це тема для подальших наукових досліджень.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Carss-Frisk Monica The right to property: A guide to the implementation of Article 1 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights / Monica Carss-Frisk. – Directorate General of Human Rights Council of Europe, 2003. – 52с.
2. Dirk van Zyl Smit, Pete Weatherby, Simon Creighton Whole Life Sentences and the Tide of European Human Rights Jurisprudence: What Is to Be Done? // Human Rights Law Review. – 2014. – №14. – С. 59–84.
3. ECHR (GC), Broniowski v. Poland. – 22 June 2004. – Application no. 31443/96.
4. ECHR (GC), Stummer v. Austria. – 7 July 2011. – Application no. 37452/02.
5. ECHR (GC), Vinter and Others v. UK. – 9 July 2013. – Applications nos. 66069/09, 130/10 and 3896/10.
6. ECHR (GC), Vo v. France. – 8 July 2004. – Application no. 53924/00.
7. ECHR, AGOSI v. UK. – 24 October 1986. – Application no. 91186/80.
8. ECHR, Belpietro v. Italy. – 24 September 2013. – Application no. no 43612/10.
9. ECHR, Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland. – 30 June 2005. – Application no. 45036/98.
10. ECHR, Cumpănă and Mazăre v. Romania. – 17 December 2004. – Application no. 33348/96.

11. ECHR, Decision as to the admissibility of Application no. 12277/04 by Yngvar STORBRÅTEN against Norway.
12. ECHR, Decision as to the admissibility of Butler v. UK. – 27 June 2002. – Application no.41661/98.
13. ECHR, Frizen v. Russia. – 24 March 2005. – Application no. 58254/00.
14. ECHR, G v Germany. – 7 June 2012. – Application no. 65210/09.
15. ECHR, Gardel v. France 17 December 2009 Application no. 16428/05.
16. ECHR, Horshkov v. Ukraine. – 8 November 2005. – Application no. № 67531/01.
17. ECHR, Huhtamaki v Finland. – 6 March 2012. – Application no. 54468/09.
18. ECHR, Ismayilov v. Russia. – 6 November 2008. – Application no. 30352/03.
19. ECHR, K v Germany. – 7 June 2012. – Application no. 61827/09.
20. ECHR, László Magyar v. Hungary. – 20 May 2014. – Application no. 73593/10.
21. ECHR, M v Germany. – 17 December 2009. – Application no. 19359/04.
22. ECHR, M.C. v Bulgaria. – 4 December 2003. – Application no. 39272/98.
23. ECHR, Mihai Toma v. Romania. – 24 January 2012. – Application no. 1051/06.
24. ECHR, O.H. v Germany. – 24 November 2011. – Application no. 4646/08.
25. ECHR, Öcalan v. Turkey. – 18 March 2014. – Application nos. 24069/03, 197/04, 6201/06 and 10464/07).
26. ECHR, Öztürk v Turkey. – 28 September 1999. – Application no. 22479/93.
27. ECHR, Paulet v. the United Kingdom. – 13 May 2014. – Application no. 6219/08.
28. ECHR, Perinçek v. Switzerland. – 15 October 2015. – Application no. 27510/08: Режим доступу: <http://www.humanrightseurope.org/2015/10/switzerland-court-ruling-on-armenian-genocide-denial-complaint>
29. ECHR, Phillips v. the United Kingdom. – 5 July 2001. – Application no. 41087/98.
30. ECHR, Shvydka v. Ukraine. – 30 October 2014. – Application no. 17888/12/
31. ECHR, T. v UK. – 16 December 1999. – Application no. 24724/94; ECHR, V. v UK. – 16 December 1999. – Application no. 24888/94.
32. ECHR, Tsonyo Tsonev v. Bulgaria. – 16 October 2012. – Application no. 21124/04.
33. ECHR, Tyrer v UK. – 25 April 1978. – Application no. 5856/72.
34. ECHR, Vajnai v. Hungary. – 8 July 2008. – Application no. 33629/06.
35. ECHR, Van der Mussele v. Belgium. – 23 November 1983. – Application no. 8919/80.
36. ECHR, Vyerentsov v. Ukraine. – 11 April 2013. – Application no. 20372/11.
37. ECHR, Welch v UK. – 09 February 1995. – Applications nos 17440/90.
38. ECHR, X and Y v. the Netherlands, 26 March 1985. – Application no. 8978/80, §27.
39. Guide on Article 6: Right to Fair Trial (criminal limb). – Council of Europe/European Court of Human Rights, 2014) – [Електронний ресурс] Режим доступу: www.echr.coe.int.
40. Key Case-Law Issues: Prohibition of Slavery and Forced Labour – Article 4 of the Convention. – Council of Europe/ European Court of Human Rights, 2012. – [Електронний ресурс] Режим доступу: www.echr.coe.int. – P. 7.
41. Kusic Nina, King Sarah Towards a More Lenient Law: Trends in Sentencing from the European Court of Human Rights / Nina Kusic, Sarah King // Human Rights Brief. – 2014. – Volume 21. – P. 9-15/
42. Reid Karen A Practioner's Guide To The European Convention on Human Right / Karen Reid. – London: Sweet&Maxwell Ltd, 2008. – 709p.
43. Stoyanova V. Article 4 of the ECHR and the Obligation of Criminalising Slavery, Servitude, Forced Labour and Human Trafficking // Cambridge Journal of International and Comparative Law /Vladislava Stoyanova. – 2014. – № 3(2). – P. 407–443.
44. Willem Bastiaan van Bockle The non bis in idem principle in EU law. A conceptual and jurisprudential analysis.- Amsterdam: Ipskamp Drukkers, 2009. – 287p.
45. Бущенко А.П. Стаття 2 Конвенції про захист прав та основоположних свобод, систематизований дайжест рішень Європейського суду з прав людини / А.П. Бущенко – Харків: Права людини, 2010. – 368с.
46. Бущенко А.П. Стаття 3 Конвенції про захист прав та основоположних свобод, систематизований дайжест рішень Європейського суду з прав людини / А.П. Бущенко . – Харків: Права людини, 2010. – 412с.
47. Волосюк П.В. Решения Европейского суда по правам человека как источник уголовного права России. Дис. ... к.ю.н. Спец. 12.00.08 / Волосюк Павел Валерьевич – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. – Ставрополь, 2005. – 172 с.
48. Гончаров В.В. Динамічне тлумачення юридичних норм: праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Наук.-досл. Інституту державного будівництва та міс-

- цевого самоврядування НВпрН / В.В. Гончаров. – Львів: СПОЛОМ, 2013. – 236с.
49. Дудаш Т.І. практика Європейського суду з прав людини: навчально-практичний посібник / Т.І. Дудаш. – К.: Алерта, 2013. – 368с.
50. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / Заг. ред. М.І. Хавронюка. – К.: Ваіте, 2014. – 944с.
51. Задоя К.П. Еволюція правових позицій Європейського суду з прав людини щодо "непом'якшуваного довічного позбавлення волі (irreducible life sentence)" та їх значення для кримінального права України / К. П. Задоя // Адвокат. – 2013. – № 8. – С. 27-30.
52. МакБрайт Джеремі Європейська Конвенція з прав людини та кримінальний процес / Джеремі МакБрайт. – К.: К.І.С., 2010. – 576с.
53. Положення про школу соціальної реабілітації та Положення про професійне училище соціальної реабілітації, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 1993 р. № 859 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 р. № 734). – Режим доступу: Електронний ресурс: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/734-2012-%D0%BF/paran33#n33>.
54. Пономаренко Ю.А. Види наказаний по уголовному праву Украины / Ю.А. Пономаренко. – Х.: ФИНН, 2009. – 344с.
55. Рабінович П.М. Фундаментальні поняття кримінального права: інтерпретація Страсбурзького суду // Юридична Україна. – 2011. – № 11. – С. 4-7. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Yurukr/2011_11/03.pdf
56. Скалиа Д. Несколько соображений о гарантиях, при сущих принципу верховенства закона, применительно к санкциям, пресечению военных пре ступлений и наказанию за них / Д. Скалиа // Международный журнал Красного Креста. – 2008. – Том 90. – №870. – С. 187-206.
57. Сорока О.О. Реалізація практики Європейського суду з прав людини у кримінальному праві України. Дис. ... к.ю.н. Спец. 12.00.08 / Сорока Олена Олександрівна – кримінальне право і кримінологія; кримінально – виконавче право. – Київ, 2015. – 254 с.
58. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Браян Таманага. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 208 с.
59. Хилюк С. Оцінювати та/або карати: юридичний коментар до «антикомуністичного» законопроекту / С. Хилюк // Критика. – 2015. –Травень (0,2 друк. арк.). Електронне видання: Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/otsinyuvaty-taabo-karaty-yurydychnyy-komentar-do-antykommunistychnoho-zakonoproiektu>.
60. Хім'як Ю.Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини. Дис. ... к.ю.н. Спец. 12.00.08 / Хім'як Юрій Богданович – кримінальне право і кримінологія; кримінально – виконавче право. – Київ, 2011. – 261 с.
61. Човган В. Довічне відбування життя, або життя після смерті в Україні [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://khp.org.ua/en/index.php?id=1392728858>.
62. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С.С. Шевчук. – К.: Реферат, 2007. – 848с.
63. Яценко С.С. Конституційний та міжнародно-правовий аспекти видів покарань, що характеризуються виправно-трудоим впливом на засуджених / С.С. Яценко // Конституція України – основи модернізації держави та суспільства: Матеріали наукової конференції (21-22 червня 2001 р., Харків). – Х.: Право, 2001. – С. 307-309.